

אכילה ושתייה - מטפורות לתיאבון

↪ אסתר בהט

השפה קולטת את המתרחש בחברה ואת האווירה בה בזמן נתון ונותנת להם ביטוי מתאים. ניתוח צורות לשוניות הוא אחת הדרכים לעמוד על אופנות ונטיות ברחשי החברה, ומטפורות מהוות גם הן צורה לשונית המתאימה לצורך ניתוח כזה. תפקיד המטפורות להקל על הבנת נושא מופשט מסוים שאליו הן מתייחסות, אך בנושא האוכל, שבו עוסק מאמר זה, הכיווניות הפוכה: האוכל הוא הנושא המוחשי והמטפורה אינה באה להסבירו אלא נעשה בה שימוש לשם קישוט ושעשוע. חלוקת המטפורות לתחומי תוכן שונים וניתוחם מלמדים מה מעסיק את החברה בזמן מסוים ומצביעים על הלכי הרוח שמאפיינים אותה באותו זמן.

הקדמה: מטפורות בכלל ומטפורות בתחום האוכל

מאמר זה עוסק במטפורות הקשורות באכילה ובשתייה. מאמר קודם שלי (בהט, 2012) הצביע על קיום סוגה מובנית של ביקורת מסעדות, גם כזו הכוללת שורות ספורות בלבד. הרכיב העוסק באוכל עצמו נמצא בדרך כלל רק בסופן, והוא הודגם בשעשועי לשון מגוונים המצויים בו. כאן בכוונתנו לעסוק במטפורות בלבד הקשורות באוכל, וכך לתת כעין המשך לתיאור חייה 'הסוערים' של הסוגה. למרות שהחיים בישראל נהיו מהירים ועצבניים ביותר, מסתבר שבניין האוכל - נמצאים הפנאי והסבלנות לתאר אותו באריכות. כפי שכתב פיטר ג'קסון (2002), השפה קולטת אווירה מסוימת בזמן נתון ומביעה אותה בהתאם. אחת הדרכים לבדוק קשר זה - על ידי ניתוח מטפורות ושדות סמנטיים.

המטפורות בנויות בדרך כלל משני חלקים המחוברים בעיקר בעזרת מילות השוואה: ניגוד ודמיון, ולעיתים הוספה. את משמעות המטפורה ניתן לראות מכמה היבטים. על פי אריסטו, 'המטפורה היא תופעה לשונית של העברת משמעות; למילה מסוימת מועברת משמעות של מילה אחרת, שיש לה משמעות קבועה במילון, אך במקרה זה אין היא מועברת במשמעותה המילונית הקבועה... מכיוון שזו תופעה לשונית אנומלית, סביר למוצאה בשימושי שפה יצירתיים'. אמנם אריסטו מתייחס לשירה, אך כפי שנמצא (ראו גם בהט 2012), גם הכתיבה על אוכל ושתייה היא מהתחומים היצירתיים ביותר, ולכן העיסוק בהם שופע מטפורות.

לייקוף וג'ונסון (1980) הגדירו את המטפורה כ'הבנה והתנסות בדבר אחד באמצעות דבר אחר'. ב-1990 לייקוף מרחיב את מושג המטפורה ומוסיף את הרמה הקונצפטואלית. הוא טוען שלרוב אנו תופסים בעזרת המטפורה תחום מופשט כשהוא מוסבר באמצעות תחום ידוע לנו. כלומר, אנו מבינים נושא או רעיון מופשט שקשה לתפיסה בעזרת השוואתו למשהו מוחשי ומוכר, שהוא יותר קל להבנה ולתפיסה. אלברטון (1995, על פי עבאדי 1998) טען שמטפורות משמשות

מילות מפתח: מטפורות, שפה, לשון, חברה ותרבות, אוכל

אסתר בהט היא מרצה בכירה באוניברסיטת תל אביב. כתבה ספרי הוראה למורים וספרי לימוד לסטודנטים. פרסמה מאמרים בכתבי עת והרצחה בכנסים בינלאומיים. עיקר מחקריה עוסקים בתחומי פדגוגיה ודידקטיקה; קשר בין לשון לחברה ותרבות; תצורת מילים בעברית, וכן סוגיות לשוניות בעברית בת זמננו הבאות לידי ביטוי בתקשורת.

כפונקציות קוגניטיביות בכך שהן הופכות תחום בלתי מוכר לנגיש באמצעות תחום מוכר. האנתרופולוג קלוד לוי-שטראוס (1969) מדבר על ביטויים לשוניים בתחום האוכל ועל מסגרת קונצפטואלית שהיא מטפורית באופן טבעי, והוא כותב: 'אוכל הוא טוב לחשיבה ולא רק לאכילה'.*

הפסיכואנליטיקאים פביו ווולש (על פי אלפנדרי, 2009) מסבירים מהי מטפורה: 'המטפורה היא כמו ליקוי חמה. המשמעות מוסתרת אך גם מוארת. המטפורה מסתירה את הדבר האמיתי כדי שאפשר יהיה לראותו טוב יותר'. אלפנדרי (2009) מנתח בהרחבה את מושג המטפורה, את מקורותיה, את מטרותיה ואת דרכי יצירתה בעיקר מנקודת היבט הפסיכולוגית, אך לא כאן המקום להרחיב בכך.

על פי עבאדי (1998), אין הבלשנים הקוגניטיביים רואים במטפורות קישוט או תחליף לשוני אלא חלק אינטגרלי של החשיבה הלשונית.

לסיכום, אם 'נאחד' את ההגדרות שצינו לעיל, ניתן לומר שלרוב מטפורות משמשות כפונקציות קוגניטיביות אשר הופכות תחום בלתי מוכר, חדש וקשה, ולעיתים מופשט - ליותר נגיש ומובן באמצעות שימוש בתחום או בנושא המוכר לקורא.

במאמר זה אנסה להראות כי בתחום האוכל והשתייה אין הדבר כך, והכיוונית היא הפוכה. הכיוון הוא מהנגיש והמובן, שממש אפשר לגעת בו, אל הלא נגיש. האוכל, שהוא נושא היעד, הוא התחום המוכר והנגיש אשר 'נעזר' בתחומים נוספים, בעיקר כדי לשעשע, כדי להכין תפאורה מסביבו, כדי למשוך לקריאה וגם לשם קישוט, בניגוד לראייה של הבלשנים הקוגניטיביים. הכותבים בתחום זה אינם מתכוונים להקל על הבנה ותפיסה, כפי שהמשתמשים במטפורות נוהגים לרוב בתחומים אחרים, אשר בהם המופשט מצריך שימוש במוחשי לצורך הבנה טובה יותר.

תחומים מועדפים לשאיבת מטפורות

כפי שנטען לעיל, על פי ניתוח המטפורות ניתן לגלות את עולם התוכן של חברה מסוימת בזמן נתון, ולהבין אילו תחומים מעסיקים אותה ביותר באותה עת.

הקורפוס שממנו נלקחו המטפורות הוא העיתונים הישראליים העיקריים שיצאו בתקופה שבין ינואר 2009 למאי 2010. ניתן על פיו לראות את השינויים שחלו במשך השנים, מאז נאסף קורפוס קודם שעסק בלשון מסעדות בשנים 2000-2003. ניכר שהנושאים שהעסיקו את החברה הישראלית השתנו מאז. מטפורות רבות עוסקות, כצפוי, באקטואליה ומשקפות את ה'פה ועכשיו': מיתון, משבר, נוסטלגיה, חזרה בתשובה, צבא וביטחון וכו'. תחום נוסף שהעסיק את החברה מאז ומתמיד הוא תחום הניצחון והתחרותיות, וכמובן איך אפשר בלי אהבה, סקס ורמיזות ארוטיות. כן באים לידי ביטוי תחומי הספרות, האמנות והאופנה. נושא חשוב, שלא מצאתי לו רמזים בקורפוס הקודם שהוזכר, הוא נושא הרפואה והבריאות, התואם את האופנה העכשווית של עיסוק-יתר בנושא ומתבטא במטפורות עסיסיות.

* תרגום חופשי על פי התרגום האנגלי למקור הצרפתי (א.ב.).

להלן מספר ציטוטים מתוך הקורפוס, על פי הנושאים שצינונו:

אקטואליה

המטפורות בתחום זה ממחישות את תפקידן כקישוט או כהתחכמות. הקורא מכיר את החלק הראשון של המטפורה - האוכל, ואמור להכיר גם את חלקה השני - אירוע מתחום האקטואליה. לדוגמה:

- חומרי גלם כמו אבקת מרק, אינסטנט פודינג וניל ופטוריות מקופסת שימורים, שכיכבו בשנות ה-80, רצויים עכשיו כמו דו"ח גולדסטון על שולחן הרמטכ"ל (מעריב, 11/09)
- הדגה נחה על עשבים, גליל, פרובנס, ים, איטליה - יותר מדי או"ם במנה (גלובס, 11/09)
- הבירה הזו לא חתמה אצלך קבע (מעריב, 3/10)
- על הקבב - נאלצנו להחזיר מנה למטבח כדי שיבצעו בה וידוא הריגה (בלייזר, 10/09)
- הסופגנייה בכלל לא אשכנזייה מאירופה אלא ס"ט גאה (מעריב, 12/09)
- לסושי באמת טוב יש סיכוי כמו להגיע לשיבת מרכז האיחוד הלאומי ולמצוא שם את אחמד טיבי (זמן השרון, 11/09)
- נזיד נקניקיות וכרוב בבירה... יאיימו להפוך את חבית הנפץ הים תיכונית למעט שפויה יותר (גלובס, 8/09)
- טומנים את האטריות בין רכיביו המוצקים של המרק כך שישארו יחדיו כמו גוש אמונים (ידיעות אחרונות, 1/10)
- המטבח חרת על דגלו לקדם דו קיום, אבל לא חייבים לאכול את כל האג'נדה בבת אחת (גלובס, 11/09)
- השניצל והפירה היו פסגת הגסטרונומיה של עיר הפועלים האשכנזית שלא נכנעה למהפך של 77 (מעריב, 12/09)

תחרותיות וניצחון

- המטפורות המודגמות להלן נעות מרובד הדיבור היומי ועד לאיזכורים מהמקורות היהודיים:
- מדובר בסלט שמנצח את סלטי הקיסר וחבריו עם יד קשורה מאחורי הגב (ידיעות השרון, 1/10)
 - עוגת הדגל ההונגרית שבגזרת הקינוחים נמצאת בצמרת מצעד הלהיטים ההונגריים (ידיעות אחרונות, 1/10)
 - מגיע גם לשום לטפס במעלה רשימת החומרים ולהפוך לכוכב המנה (ידיעות אחרונות, 3/10)
 - בר הבשר שולף את הקלף המנצח - סעודת אבירים ברברית (פנאי פלוס, 1/10)
 - המנות לא יקרות, אבל מגרדות את הרף הסביר בעשירונים העליונים שלו (בלייזר, 10/09)
 - מסעדת ... מכה את המתחרות היקרות שלה שוק על ירך (חזיר) (בלייזר, 10/09)
 - פילה מוסר - מנה מנצחת, בהתאמה מושלמת לראש השנה, שנהיה נתח פילה משובח ולא לזנב (בלייזר, 10/09)

אהבה, סקס וארוטיקה

- אין צורך בנייתו רב. יש פה רמיזות לכל שלבי החיזור, האהבה והסקס:
- הרביולי סקסי כמו משחק מוקדם (ידיעות אחרונות, 12/09)
- הבצק... אינו מתמסר בקלות ותמיד יש פחד שיבגוד (מעריב, 12/09)
- הסטייק - תענוג בשרים צרוף (הארץ, 2/10)
- החומוס - אהבה מניגוב ראשון (זמן השרון, 3/10)
- הכרישה כשהיא צעירה היא עושה שמחה גדולה לכל מי שהיא נכנסת אתו למחבת (גלובס, 12/09)
- הביצה שטוגנה בשמן עמוק נראתה כקן סקסי לציפור (פנאי פלוס, 12/09)
- לבבות ארטישוק ואבוקדו אינם זיווג אידאלי (הארץ, 2/10)
- התמסרנו לאקט (זריית טיפ'לה מלח) בחדווה גדולה (גלובס, 11/09)
- יש לו (לאוכל המסוים) את כל הנתונים לעמוד בראש הפנטזיות של הנהנתן החילוני המצוי (גלובס, 11/09)
- זאת ארוחה... שאחריה אתה רץ לספר לחבר'ה (בלייזר, 11/09)

פרות, אמנות ואופנה

- כאן נדרשת מצד הקורא התמצאות בתחומים אלה כדי להבין את כוונת הכותב לגבי תחום היעד - האוכל:
- כדורי חבושים עגלגלים רקדו ריקוד יפה עם מתקתקות זנב השור והכיסונים (גלובס, 1/10)
- אני העדפתי דג גדול שתקע בי מהצלחת מבט של דון קורליאונה, כאומר: אם תיגע בי זה הסוף שלך (ידיעות אחרונות, 11/09)
- מרק עוף פרסי ללא גונדי מעופרת יצוקה (ידיעות, 10/09)
- היין יצא נפלא. כמו שהנסיך הקטן אמר: 'עלי לסבול קירבתם של זוחלים אם רצוני להכיר פרפרים' (גלובס, 12/09)
- השף הצליח לשלב בין המנות כשם שמעצב-על מצליח לשלב אלמנטים מנוגדים בתוך הקולקציה שלו (מעריב, 4/10)
- הזיתים הכבושים הם רק ויולה קטנה ועמידה בתזמור הכולל (ידיעות אחרונות, 1/10)
- הגליליות הרגישו עתידניות ומרגשות לפחות כמו אי.טי., החבר מכוכב אחר (פנאי פלוס, 12/09)
- לסביצ'ה ארטישוק - פריזורה אדריכלית (פנאי פלוס, 12/09)
- יין קריניאן - היקב הצליח בעזרת התמדה ויצירתיות להפוך את הברווזון המכוער הזה לברבור יפהפה (ישראל היום, 11/09)
- הרביולי הוא יצירת אמנות שמקומה במוזיאון (מעריב, 4/10)
- פילה הבשר התמזג עם פטריות היער כאילו יצאו יחד מקרחת היער בשיאו של סיפור אגדה (הארץ, 2/10)
- הקרפצ'ו קישוא נראה כמו יצירת אמנות על הצלחת (הארץ, 2/10)
- תתייחסו אל החוויה של האוכל כאל מיצג או אמנות תיאטרון (מעריב, 4/10)
- פילה בקר שמדמם דברי שירה (בלייזר, 10/09)
- ניוקי הסרטנים בדרך להיות רב-מכר (עכבר העיר, 2009)

בריאות ורפואה

- כפי שצוין לעיל, עיסוק בתחום זה לא היה נפוץ בעיתונות בעבר מחוץ למדורי הבריאות. אך בגלל הגברת המודעות לכל הקשור בתחומי השמירה על הבריאות, כולל הקפדה על המראה החיצוני, נעשה הנושא שגור כמעט בפי כל ולכן הוא מופיע גם במטפורות הקשורות לאוכל:
- חיים טובים נפתחים מדי בוקר ב-500 קלוריות פריכות (של קרואסון), עשויות מעלעלים זהובים, עם שיזפון חמאתי ועם הקולות שהן משמיעות במהלך המעבר המהיר מדי שלהן מהדלפק במאפיה היישר לאזור המותניים (ידיעות, 11/10)
 - צלחות עם צ'יפס עב-כרס (בלייזר, 10/09)
 - הבירה זכתה לטיפול רענן, במראה וגם בטעם. אני שמח לבשר שהניתוח הצליח (גלובס, 11/10)
 - החומוס עם אדרנלין כי הוא נוצק בלב ליבו של שטח עוין (מעריב, 4/09)
 - כולנו חשופים לטכנולוגיות פרסום ושיווק שמוכרות לנו שמן זול ומפוקפק תחת הינומה צחורה ובוהקת של בריאות ואומגה 3 (מעריב, 11/10)
 - ביס מהקומבינציה... ישחרר לכם זרם של אנדורפינים במוח, שיאותתו לכם את המסר הבא: אני שמח ואני רוצה לעבור לגור בתוך הפיתה הזאת (ידיעות אחרונות, 3/10)

ניתוח סמנטי

ניתוח של החומר מבחינה סמנטית, בנוסף לניתוח התוכני שנערך עד כה, יחדד אף יותר את המבט על תפיסות הציבור הישראלי ועל מחשבותיו, כמו גם על מקורות תרבותו והשראתו. אם נבדוק את הטיפול בנושא האוכל, נוכל לחלקו חלוקה נוספת, וזאת על קו רצף: המטפורה המלאה תהיה בקצהו האחד; המילה הבודדת, שיוצרת שדה סמנטי, בקצהו השני; ובמרכזו קו הרצף נמצאות אסוציאציות.

לדוגמה:

- המטפורה: הסטייק - תענוג בשרים צרוף (הארץ, 2/10)
- האסוציאציה: ידע הבשרים (פנאי פלוס, 2/10)
- המילה הבודדת: תענוג

המטפורות הובאו לעיל, ולהלן מספר דוגמאות של המילים המופיעות בקצה השני של הרצף. למשל, בשדה הסמנטי של אהבה וסקס נמצא את המילים: תשוקה, תאוה, ריגושים, תענוג, טעם ארוטי, גניחות הנאה, מושחת ומענג, שידוך, ממייס לבבות. בשדה הסמנטי של תחום הבריאות נמצא לדוגמה את המילים: פצצות כולסטרול, טיפוס במעלה העורקים, עמוס פחמימות (סלט) אנטי-וירוס (מרק עוף) - הפניצילין היהודי.

כאמור, במרכז הרצף נמצא את האסוציאציות, שכולן מופיעות בעיתונות ככותרות:

- צו עיכול (מדור בזמן השרון)
- יין משוחרר לא יוחזר (man talk, 1/10)
- סלק סלק תרדוף (מעריב, 3/10)
- שיר הסירים (ישראל היום, 2/10)
- שטח כבוש (על חמוצים) (מעריב, 11/09)
- קטניות או לא להיות (מעריב, 2/10)

- רביולי ברוטב מיתון (מעריב, 4/09)
- עבודת שורשים (ידיעות אחרונות, 1/10)
- עושה עיניים (הגזר) (מעריב, 12/09)
- כשלימון פוגש חלמון (ידיעות, 3/10)
- כשהספגטי פגש בטונה (מעריב, 2/10)
- ידע הבשרים (פנאי פלוס, 2/10)
- תאוות בשרים (זמן השרון, 3/10)
- האנדיב הידוע (ידיעות אחרונות, 3/10)
- העדישות חוגגת (גלובס, 1/10)
- שיר שחלמתי על פרג (לאישה, 2/10)
- לאכול תורכי ולנוח (מעריב, 4/10)
- קום והתעכל בארץ (ידיעות אחרונות, 4/10)
- (הודו) לאדוני כי טוב (הארץ, 11/09)

ניתוח צורני ומבני

מכיוון שהמטפורות חולקו על פי נושאים סמנטיים ולא על פי צורתן או המבנה שלהן, לא עסקתי בניתוח ברוחם של טורי ומרגלית (1973). שני חוקרים אלה עסקו במיון צירופים כבולים ואידיומטיים על פי מספר קטגוריות, שהם הגדירו אותן כ'שימוש סוטה' בצירופים. מקורו של שימוש זה הוא רטורי, והוא נועד לצורך 'שבירת ציפיות' הקורא. חלק ממיון זה מתאים גם לניתוח מסוג נוסף של המטפורות.

מספר דוגמאות להמחשת האפשרויות למיון צורני ומבני:

- (הבירה) לא חתמה קבע - שינוי הקשר סמנטי
- שוק על ירך (חזיר) - שיבוץ בהקשר לא מתאים
- מצעד להיטים (עוגות) - שינוי משמעות וחוסר ניבוי
- אהבה מניגוב ראשון - שינוי מילה בקולוקציה
- צו עיכול - שמירת צורה ושינוי אותיות שורש
- סלק סלק תרדוף - שמירת צורה ושינוי מילים והקשר
- קטניות או לא להיות - שינוי מורפולוגי והמרת עיצורים
- (הסלט מנצח) עם יד קשורה מאחורי הגב - אי התאמה סמנטית
- (צ'יפס) עב כרס - אי התאמה סגנונית
- (פילה) בהתאמה לראש השנה, שנהיה נתח פילה משובח ולא לזנב - המרה על ידי 'שבירת' נוסח הברכה

סיכום

בעזרת חלוקה ומיון של המטפורות וניתוחן ניתן לראות לאן 'נושבת הרוח הישראלית', וזאת בהתאם לשנות כתיבתן. אפשר לבחון את התהליך הקוגניטיבי של דוברי העברית, ואת מה שמעסיק את החברה, על פי בדיקת מעין תת-מודע שלה. אפשר לראות כיצד מגמות חברתיות-תרבותיות אלה באות לידי ביטוי בתחום מרכזי בחיינו - תחום האוכל.

מקורות

- אלפנדר, ר' (2009). מטפורה ותהליכים פסיכולוגיים. חלק מעבודת דוקטורט, פורסם בביטאון האיגוד הישראלי לפסיכותרפיה.
- בהט, א' (2012). שפה בהקשר תרבותי-חברתי - 'על הלשון' במסעדה. הד האולפן, 99, 149-142. משרד החינוך, האגף לחינוך מבוגרים.
- טורי, ג' ומרגלית, א' (1973). האידיום בלשון ובספרות. הספרות, ד (1), 129-99.
- עבאדי, עדינה (1998). מטפורות בשיח הפוליטי בישראל. חלקת לשון, 26, 67-56.
- שויקה, יעקב, (1997). רב מילים: המילון השלם.
- Albritton, D. W. (1995). When metaphors function as schemas: some cognitive effects of conceptual metaphors. *Metaphor and symbolic activity*, 10, 33-46.
- Jackson, P. (2002). Commercial Cultures: transcending the cultural and the Economic. *Progress in Human Geography*, 26, 3-18.
- Lakoff, G. and Johnson, M. (1980). *Metaphors we live by*. Chicago and London: University of Chicago press.
- Levi-Strauss, C. (1969). *The Raw and the Cooked*. Translated by J. and D. Weightman. New York: Harper & Row.
- Pavio, A. & Walsh, M. (1993). Psychological processes in metaphor comprehension and memory. In A. Ortony (ed.), *Metaphor and Thought* (pp. 307-328). Cambridge: Cambridge University Press.